

О ПРЕВОЂЕЊУ СА СРОДНИХ ЈЕЗИКА (на материјалу украјинског и српског језика)

У раду се на материјалу украјинског и српског језика анализирају „лажни пријатељи“ преводиоца на лексичком нивоу као један од видова интерференције при превођењу са сродних језика. Разматрају се различити видови односа између чланова парова лажних пријатеља и степен сложености њиховог превођења, као и начини успостављања потпуне еквиваленције.

Кључне речи: лажни пријатељи, диспаратност, еквивалентност, интерферентност, инклузија, субординарност.

The paper analyzes the “false friends” of the translator at the lexical level on the material of the Ukrainian and Serbian languages as one of the types of interference between genealogically related languages. Different types of relationships between members of pairs of false friends and the degree of complexity of their translation are considered, as well as ways to establish complete equivalence.

Keywords: false friends, disparity, identity, intersection, inclusion, subordination.

Теорија превођења као релативно млада наука од својих почетака средином XX века до данас развија се убрзаним темпом. Тај развој нарочито је приметан у области опште теорије превођења, која се бави универзалним законитостима процеса превођења, а последњих деценија изражен је и у домену специјалне теорије превођења, која изучава специфичности различитих врста преводачке делатности (посебно у сфери усменог превођења) и особености које су условљене жанром и типом текста који се преводи. У исто време посебне теорије превођења, у чијем су фокусу специфични проблеми превођења с једног конкретног језика на други, типови еквиваленције између конкретних језичких јединица двају језика, особености превођења одређених врста језичких јединица у оквиру пара језика и слично, развијају се спорије и неравномерно.

Проблеми у превођењу проистичу како из разлика између језика који долазе у контакт, тако и из сличности између њих. Ови други пре свега су карактеристични за сродне језике. Циљ нашег истраживања јесте допринос посебној теорији превођења кроз анализу неких специфичних проблема проузрокованих међујезичком интерференцијом, која је посебно изражена када су у питању сродни језици, какви су украјински и српски. Како се парови тзв. лажних пријатеља успостављају управо и искључиво у односу на конкретне језике, јасно је да ово питање спада у проблеме посебне теорије превођења. Осим тога проблем неподударности плана садржаја или различите употребе формално подударних лексема има и практичан значај – за лексикографију, наставу језика и превођење.

У Кристаловом *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* интерференција се дефинише као термин социолингвистике и методике наставе који

означава „грешке које говорник уноси у један језик услед свога контакта са другим језиком“ (Kristal 1999: 142). У процесу превођења присутан је сталан контакт двају језика, те се ова појава разматра не само у оквиру методике наставе, социолингвистичких и психолингвистичких истраживања вишејезичности (напоменимо овде и то да је преводилац билингвална личност), већ и у оквиру теорије превођења. У том смислу преводилачку интерференцију можемо дефинисати као грешке у успостављању еквиваленције између јединица оригинала и јединица превода под утицајем једног од тих језика (чешће језика оригинала и чешће матерњег језика преводиоца). Интерференција се у превођењу, као уосталом и у другим контактним ситуацијама, јавља на свим језичким нивоима – фонетском (код усменог превођења), граматичком и лексичком. Ми ћемо овде размотрити неке типичне примере лексичке интерференције.

Један од појавних облика преводилачке интерференције познат је као тзв. „лажни пријатељи“ преводиоца под којима подразумевамо језичке јединице које у различитим језицима имају сличну форму али се (делимично или потпуно) не подударају по значењу или функционалним особеностима, услед чега преводиоци између њих успостављају погрешну еквиваленцију. Притом ћемо подударност форме лексема схватати не као идентичност, већ као одређену сличност, блискост која подразумева варијације фонемског и графемског састава или акцента.

Представићемо преводилачке проблеме са лажним пријатељима на лексичком нивоу, познатим још и као међујезички хомоними или пароними¹, једним веома илустративним одломком из путописа савременог украјинског писца Андрија Љупке:

Хіба можна було в таке місто не закохатися? Я любив себе у ньому і сам собі – як балканіст-початківець – подобався в цьому місті. Так почався наш багаторічний роман.

Який закінчився прогнозовано для таких пристрасних історій – ревнощами. Одного разу я приїхав у Белград уже зі своєю дружиною. Багато розповідав їй про це місто, розхвалював, але коли ми нарешті прибули, то виявилось, що показати нічого. Ми прожили в Белграді місяць, щодня гуляли й облазили всі його закутки, і саме завдяки безпристрасному погляду моєї Юлі я відкрив для себе факт, що Белград – негарний. Він точно не білий, радше сірий, вогко-брудний. Тут замало гарних будівель, і поза центральною вулицею тут ніде сфотографуватися. Проспекти широкі, але якісь розхристані, неприбрані, незатишні. (...)

А все ж, як сказано, я ніжно люблю це негарне місто. За його непричесаність і справжність, за його енергетику. Це найбільший мегаполіс Балкан, місто

¹ Ова појава се, пре свега у лексикологији, именује на различите начине, али се нећемо у овом раду бавити проблемима термилошке природе. Термин „лажни пријатељи“ одабрали смо као један од најчешћих у теорији превођења. Украјинско-српским паронимима и хомонимима посвећен је чланак Љ. Поповић (Поповић 1991) у коме, након уводних разматрања посвећених терминологији, ауторка сажето анализира формалне и семантичке карактеристике оваквих лексема. Рад се завршава речником од 440 основних украјинско-српскохрватских паронима, и то махом оних који стоје у односу диспаратности.

можливостей і перехресть. Безумовно, Загреб чи Любляна значно красивіші за Белград, але дух **столиці** відчувається тільки в ньому.

Када је реч о семантичком односу између лажних пријатеља савремени руски теоретичар превођења Николај Гарбовски говори о четири типа логичких односа: диспаратност (искључивање, појмови немају ништа заједничко), интерферентност (појмови се укрштају, један део обима и садржаја су им заједнички, али имају и различите елементе), суб/суперординарност (један појам – ужи, посебан – целим својим обимом припада другом – ширем, општијем) и еквивалентност (обим појмова је једнак) (Гарбовский 2007: 338). У наведеном одломку имамо примере за готово све врсте наведених односа.

Ако упоредимо речничке чланке за украјинску лексему *місто* и српску *место*, видећемо да прва има три значења, од чега два маркирана као архаична а друга пет. Принципи издвајања посебних значења у лексикографском опису свакако могу бити различита, али је очигледно да код обе лексеме постоје семеме које су подударне и оне које су различите, односно да су ове речи у односу интерферентности или укрштања. Међутим, чак и код подударних семема нема потпуног преклапања. Прво, у украјинском су значења „місцевість“, односно „предео, крај“ и „службова посада“, то јест „служба, запослење, намештење, посао“, „положај, функција“² маркирана као застарела, односно исту денотацију прати различита употреба. Код значења „насеље“, које је у украјинском основно, а у српском секундарно нема потпуне подударности на денотативном нивоу: денотација украјинске лексеме је ужа, семни састав богатији, односно она се, за разлику од српске, не односи на било који тип насеља већ на „велики населени пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр“. Ово је карактеристично за логичку релацију суб/суперординарности одражену у лексичком систему у односу хипо/хиперонимије. Успостављање везе између хиперонима у једном језику и хипонима у другом лежи у основи преводачких поступака конкретизације и генерализације. Ако бисмо у реченици „*Хіба можна було в таке місто не закохатися?*“ лексему *місто* превели као *место*, применили бисмо поступак генерализације. Тако успостављена еквиваленција не би била погрешна, али не би била ни потпуна, односно не би достигла максимални могући ниво као када би била употребљена лексема *град*: *Зар сам могао да се не заљубим у такав град?* Приликом превођења у другом смеру, са српског на украјински, применили бисмо поступак конкретизације, који би, будући да лексема *место* има два хипонима *град* и *село* могао резултирати успостављањем одговарајуће *место* = *град* = *місто*, односно погрешне еквиваленције *место* = *село* ≠ *місто*.

У анализираном пару *місто* – *место* укрштају се секундарна значења. Сличан однос имамо и између лексема *дружина* – *дружина*, које се поклапају у једном од секундарних значења: „организована група људи, удружење, друштво (обично мање); трупа“, односно „група, загін, добровільне об'єднання людей, створене з якою-небудь метою“, док су им основно и остала изведена значења

² Овде и даље сва значења украјинских лексема наводе се према електронској верзији речника *Словник української мови* (<http://sum.in.ua>), а српских према једнотомном *Речнику српскога језика* Матице српске.

различита. Главна водила у овом случају за преводиоца је контекст. Уколико бисмо реченицу „*Одного разу я приїхав у Белград уже зі своєю дружиною*“ узели изоловано, сасвим је могуће успостављање погрешне еквиваленције: *Једном сам дошао у Београд са својом дружином*. Ипак, шири контекст омогућава еквивалентан превод: *Једном сам дошао у Београд са својом супругом (женом)*. У пару роман – роман уочавамо, пак, подударност основних значења и различитост секундарних. Опет је шири контекст тај који спречава успостављање погрешне еквиваленције: „*Так почався наш багаторічний роман*“ – *Тако је почела наша дугогодишња романса (веза, љубав)*.

Односу интерферентности близак је однос који ћемо назвати инклузијом у коме се сва значења лексеме једног језика подударају са значењима лексеме другог језика, која пак има барем једну семему више. Овај однос најчешће се успоставља између једнозначне лексеме једног језика и вишезначне лексеме другог. Навешћемо један једноставан пример: једнозначној српској лексеми *молер* у украјинском одговара вишезначница *маляр*, чије основно значење представља семему вишка у односу са српску лексему, док се друго значење украјинске речи подудара са њеним јединим значењем.

У релацију инклузије могу улазити и вишезначне лексеме, када нека од њих има бар једну семему више. Два примера таквог односа имамо и у наведеном одломку. Тако украјинска лексема *історія* обухвата сва значења српске лексеме *историја*, али има и два различита значења: „оповідання, розповідь про кого-, що-небудь“ и „подія, пригода, випадок“. Додатна значења која украјинска лексема има у односу на српску су секундарна. Украјински глагол *любити* и српски глагол *љубити* су такође вишезначни. Српски глагол има сва значења украјинског и једно значење више: „давати пољубац, пољупце“. Овде је, међутим, различита семема – основна.

При превођњу оваквих лексема до успостављања погрешне еквиваленције долази у једном смеру – од лексеме која има значење/значења више: *маляр* (2. значење) = *молер, маляр* (1. значење) ≠ *молер*, али = *сликар*; *історія* (1, 2, 3, 4. зн.) = *историја, історія* (5, 6. зн.) ≠ *историја*, али = *прича*; *любити* (2, 3. зн.) = *любити, љубити* (1. зн.) ≠ *любити*, али = *цілувати*. И обрнуто, српску лексему *молер* ћемо у преводу заменити лексемом *маляр*, успостављајући увек потпуну еквиваленцију. Исто важи и за лексему *історія*. Међутим, ни у супротном смеру није све тако једноставно, и то можемо видети на примеру последњег пара, *любити* – *љубити*. Наиме, иако речник ни на који начин не бележи маркираност другог и трећег значења српске лексеме *љубити*, она се ипак ређе употребљава од другог еквивалента *волети*, а такође је знатно експресивнија. С обзиром на то, превод реченице из нашег одломка „*Я любив себе у ньому і сам собі (...) подобався в цьому місті*“ уз употребу лексеме *љубити* уместо *волети*: *Љубио сам сам себе у њему...* био би неадекватан, односно садржао би експресивне конотације каквих у оригиналу нема. Адекватан превод у овом случају би био једино: *Волео сам сам себе у њему...*

Када смо већ код глагола *љубити* и разлика у конотацији, пар *цілувати* – *целивати* типичан је пример за релацију еквиполентности, која подразумева потпуну подударност денотације и различитост конотације. У овом пару украјинска лексема је неутрална, а српска експресивна и стилски ограничена. У наведеном

одломку немамо примере оваквог односа, али интересантан пример налазимо нешто касније у истом поглављу:

*Можливо, саме тому серби підсвідомо й вирішили, що краще буде, якщо вони зітруть з поверхні землі факт зустрічі Сходу і Заходу в їхньому **стольному граді**.*

Обим украјинске лексема *град* и српске лексема *град* подударан је у основном значењу, али њихов садржај није – украјинска лексема садржи додатни конотативни елемент који је смешта у високи, свечани стил. Како у српском језику нема на одговарајући начин маркиране лексема, јасно је да се у преводу не може успоставити потпуна еквиваленција на нивоу појединачних лексема, односно да експресивну лексема *град* морамо заменити неутралном *град*. Ипак, захваљујући преводачком поступку компензације, који подразумева надомешћивање елемента изостављеног на једном месту на неком другом месту, могуће је постићи пуну еквиваленцију на нижем нивоу, односно на нивоу синтагме. Тако је превод ... *сусрета Истока и Запада у њиховом **стоном (престоном) граду*** еквивалентан украјинском оригиналу и адекватно маркиран у односу на превод који би гласио: ...*сусрета Истока и Запада у њиховом **главном граду (престоници)***.

Што се тиче разлика у употреби, занимљив је пример пар *проспект* – *проспект*. Ако упоредимо речничке чланке, видећемо да се по три у њима издвојене семеме мање-више поклапају. Међутим, прва семема украјинске речи „широка і пряма міська вулиця“ и четврта српске „велика, широка улица“ имају различиту употребу, на шта указује напомена дата у загради у српском речничком чланку „обично као део назива таквих улица у руском језику“. Ово значење вероватно је ушло у српски преко превода из руског језика (сетимо се Гогољевог „Невског проспекта“) и управо су преводни, а не оригинални српски текстови сфера у којој она функционише. У неком другом тексту, рецимо о неком украјинском граду, успостављање еквиваленције између ове две речи свакако не би било проблематично, али у тексту који говори о Београду, у коме улица које би се називале проспектима нема, свакако јесте. Стога би овде требало применити поступак генерализације и заменити реч *проспект* њеним хиперонимом у језику превода: *Проспекти широки, але... - Улице су широке, али...*

У наведеном одломку немамо пример за релацију диспаратности у којој појмови немају заједничких елемената. Овакав однос карактеристичан је за лексема код којих је фонетска подударност случајна, као што је то случај са српском лексемом *дах*, која потиче од прасловенског корена, и украјинском *дах*, које је, пак, у украјински језик ушла преко пољског из старовисоконемачког. Ове лексема немају заједничких сема, тешко се могу наћи у истом контексту, те не представљају велики преводачки проблем.

Између односа диспаратности и инклузије (на нивоу сема, а не семема) могао би се сместити пар *пристрасний* – *пристрастан*. Код ових лексема заједничке су најопштија категоријална сема „обележје“ (уосталом карактеристична за све придевске речи) и мотивациона сема „страст“, односно „страст“, што свакако није довољно да би се између њих успоставила еквиваленција: „*Який закінчився прогнозовано для таких **пристрасних історій***“ – *Који се завршио очекивано за тако *пристрасне (!страствене) приче.*

Као што смо на примерима видели, најсложенији проблем за преводиоца представљају парови чији чланови стоје у односу интерферентности, где обично и семеме које се не подударају садрже заједничке семе, те имамо однос вишеструког укрштања у коме поред фонетски подударног пара стоје и други еквиваленти. Дobar пример за то јесу глаголи *відкрити* и *открити* који у исто време ступају у веома замршен однос и са другим лексемама: *відкрити* са српском лексемом *отворити*, а *открити* са *знайти* (*закопаный скарб*), *виявити* (*помилку*), *зауважити* (*порухи*), *розкрити* (*таємницю*), *викрити* (*наміри*) итд.

Поједини теоретичари превођења, рецимо један од пионира теорије превођења код нас Владимир Ивир, издвајају и групу лажних парова без сличности по облику (Ivir 1985: 119). У свим примерима лажних пријатеља које смо анализирали у раду, паралела између лексема се успоставља на основу аналогije форме. Међутим, проблеми са успостављањем еквиваленције могу бити изазвани и аналогijом садржаја која се успоставља на основу сличности дела значења, обично основног. Тако се успоставља еквиваленција између српске лексеме *вадити* у њеном основном значењу и украјинских лексема *діставати*, *виймати*, *витягати*, *добувати*. Који ће од ових еквивалената бити употребљен у преводу зависи од контекста: *вадити новац из чепа* – *діставати гроші з кишені*, *вадити кључ из браве* – *виймати ключ із замка*; *вадити кофу из бунара* – *витягати відро з криниці*; *вадити угаљ* – *добувати вугілля* и сл. По аналогiji са основним значењем може бити успостављена еквиваленција са набројаним украјинским лексемама и у оним случајевима када српски глагол *вадити* функционише у секундарним значењима, на пример: „црпсти, узимати“ – *вадити примере* – **виймати/витягати приклади* уместо *збирати приклади*; „набављати, прибављати (званичне документе)“ *вадити визу* – **добувати візу* уместо *оформляти візу*; „уклањати, одстрањивати“ *вадити зуб* – **витягати зуб* уместо *видаляти зуб*. Оваквих примера свакако има мноштво, али они су карактеристични за било који пар језика, односно не улазе у сферу посебне већ опште теорије превођења, а понајвише лексикографије.

Интерференција се у превођењу одражава и на нивоу граматике, што је такође посебно актуелно код блиских језика. О лажним пријатељима на овом нивоу можемо говорити код постојања подударности на нивоу облика (овде није реч, разуме се, о фонетској већ о формално-граматичкој подударности) и неподударности у значењу тих облика. Илустроваћемо ову појаву, која свакако захтева посебно разматрање, на једном примеру транспоновања глаголских времена и начина. У свом основном значењу заједнички временски облици у украјинском и српском језику се подударају. Бројне подударности уочавају се и при транспозицији грамема времена, па се, на пример, и у украјинском и у српском језику помоћу облика презента може причати о прошлој или будућој радњи. Међутим, при релативној употреби, како глаголских времена тако и начина, уочавају се неподударности које могу представљати замку за преводиоца. Тако и у оригиналу *Ніжк його [будинок] не достроять* и у српском преводу *Никад је неће завршити* романа *Рівне/Ровно* О. Ирванца налазимо будуће време, иако српски футур нема одговарајуће модално значење, па је оваква еквиваленција погрешна, односно предикат у будућем времену у преводу мора бити замењен модалним предикатом у садашњем: *Никако не могу да је заврши*. „Лажни пријатељи“ на нивоу граматике свакако су још једна перспективна тема за истраживање.

Говорећи о лажним пријатељима Н. Гарбовски поставља питање колико је овај проблем заиста актуелан у теорији превођења. Преводилац, наимае, ако има недоумице у вези са избором једног или другог облика као еквивалента, може да провери у речнику, где су овакве појаве одражене потпуно и подробно, а и контекст може понекад да сугерише исправно решење. И одговара: „Али тај проблем заиста постоји и прилично је сложен. И постаје све сложенији што су финије нијансе у разликама значења дијалексема. Шта више, речници не помажу увек у разликовању тих нијанси, нарочито када се ради о вишезначним речима. И, напокон, сличност форми психолошки „притиска“ преводиоца, слаби његову пажњу, речју, не стимулише га да проверава у речнику“ (Гарбовский 2007: 330). У нашем случају, када су у питању сродни језици и када не постоје довољно добри речници у којима би разлике у нијансама значења, маркираности или употреби биле „потпуно и подробно“ одражане, посебно је актуелан.

Закључићемо рад још једним цитатом – упозорењем А. Реформатског изреченом управо на основу анализе примера лажних пријатеља: „При поређењу језика не треба тражити сличност. Она је, по правилу, провокативна!“ (Реформатский 1987: 47).

Цитирана литература

- Гарбовский, Николай. Теория перевода. Москва: Издательство Московского университета, 2007.
- [Garbovskii, Nikolai. Teoriiā perevoda. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2007]
- Поповић, Људмила. „О украјинско-српскохрватској међујезичкој паронимији“. Живи језици XXXIII/1-4, 1991: 74–86.
- [Popović, Ljudmila. „O ukrajinsko-srpskohrvatskoj međujezičkoj paronimiji“. Živi jezici XXXIII /1-4, 1991: 74–86]
- Реформатский, Александр. „О сопоставительном методе“. Реформатский Александр. Лингвистика и поэтика. Москва: Наука, 1987: 40–52.
- [Reformatskiĭ, Aleksandr. „O sopostavitel'nom metode“. Reformatskiĭ Aleksandr. Lingvistika i poëtika. Moskva: Nauka, 1987: 40–52]
- Ivir, Vladimir. Teorija i tehnika prevodenja : udžbenik za III i IV razred srednjeg obrazovanja prevodilačke struke. Sremski Karlovci: Centar „Karlovačka Gimnazija“ ; Novi Sad : Zavod za izdavanje udžbenika, 1984.
- Kristal, Devid. Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike. – 2. izd. Beograd: Nolit, 1999.

Извори

- Ирванец, Олександр. *Рівне/Ровно (стіна). Нібито роман*. Львів: Кальварія, 2002.
- [Irvanec', Oleksandr. Rivne/Rovno (stina). Nibito roman. L'viv: Kal'variā, 2002]
- Ирванец, Олександр. *Подельени град*. Београд: Алма, 2019.
- [Irvanec, Oleksandr. Podeljeni grad. Beograd: Alma, 2019]
- Любка, Андрій. *У пошуках варварів. Подорож до країв, де починаються й не закінчуються Балкани*. Чернівці: Меридіан Черновіц, 2019.

[Lúbka, Andrij. *U pošukah varvariv. Podorož do kraiv, de počinaût'sâ j ne zakinčuût'sâ Balkani*. Černivci: Meridian Černovic, 2019]

Milena Ivanović

ON TRANSLATION FROM GENEALOGICALLY RELATED LANGUAGES
(on the material of the Ukrainian and Serbian languages)

Summary

In this paper we analyze the «false friends» of the translator at the lexical level on the material of the Ukrainian and Serbian languages as one of the types of interference between genealogically related languages. We singled out five types of relationships between members of pairs of false friends: identity (the volumes of the concepts completely coincide, but there is difference in use or stylistic marking: *grad – град*), disparity (the volumes of the concepts don't coincide: *dah – дах*), subordination (the subordinate concept is fully part of the subordinate: *mesto – місто*), intersection and inclusion (the volume of one of the concepts is partly included in the scope of the other: *družina – дружина, istorija – історія*). The degree of complexity of their translation is considered, as well as ways to establish complete equivalence.

Keywords: false friends, disparity, identity, intersection, inclusion, subordination.